

# Türkiye'nin Dış Politikası ve İsrail: 1990'lar ve 2000'lere İlişkin Bir Karşılaştırma\*

Ali BALCI \*\*

## Öz

1990 sonrası Türkiye-İsrail ilişkilerini ele alan çalışmanın temel varsayımı dış ve iç politika arasında keskin bir ayrımın olmadığıdır. Bu bağlamda çalışma boyunca İsrail'e yönelik Türk dış politikasının içerideki iktidar ilişkilerine nasıl etki ettiği sorusu cevaplandırılmaya çalışılmıştır. İlk olarak 1990'larda İsrail'e yönelik dış politikanın nasıl içeride askeri bürokratik kadrolara iktidar ilişkilerinde ayrıcalıklı bir zemin sağladığı sorgulanmıştır. Daha sonra ise 2000'lerde sivil politik alanın iktidar alanını söz konusu ilişkiler üzerinden nasıl genişletmeye çalıştığı tartışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** İsrail, Ordu, Refah Partisi, AKP, Bürokrasi.

## Turkish Foreign Policy and Israel: a Comparison of 1990s and 2000s

### Abstract

The major argument of this article that analyzes Turkish-Israeli relations in the post-1990 period is that there is no sharp distinction between foreign and domestic politics. In this framework, this article aimed at addressing the question of how Turkish foreign policy towards Israel affected domestic power relations. First, how foreign policy towards Israel during the 1990s has created a privileged position to military bureaucracy in the power relations is questioned. Following this part, how in the 2000s the civilian politics tried to expand its power relations through foreign policy towards Israel is discussed.

**Keywords:** Israel, Military, Welfare Party, Justice and Development Party, Bureaucracy.

\* Makale'ye ilişkin yaptığı eleştiriler için Şaban Kardeş, Murat Yeşiltaş ve Kemal İnat'a teşekkür ederim. Makale 2010 yılında yaşanan Mavi Marmara olayından önce kaleme alınmıştır.

\*\* Dr., Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

## سياسة تركيا الخارجية واسرائيل : مقارنة بين اعوام 1990 و 2000

علي بالجي

### خلاصة :

يتركز الافتراض الأساسي للبحث الذي يتناول العلاقات التركية – الإسرائيلية للفترة التي تلي عام 1990 حول عدم وجود فارق حاد وقاطع بين السياسة الخارجية والسياسة الداخلية. ويحاول الكاتب في سياق بحثه ان يجيب على السؤال المتعلق بكيفية تأثير السياسة الخارجية التركية المتبعة حول اسرائيل على علاقات السلطة في داخل تركيا. ويتساءل الباحث عن الأرضية المتميزة التي حققتها السياسة الموجهة نحو اسرائيل في اعوام 1990 للكادر البيروقراطي العسكري في مضمار علاقات السلطة في الداخل. ويمضي الباحث بعد ذلك في مناقشة كيفية توسيع الساحة السياسية المدنية لنطاقها في الاعوام 2000 عبر العلاقات المبحوث عنها.

**الكلمات الدالة :** اسرائيل ، الجيش ، حزب الرفاه ، حزب العدالة والتنمية ، الكادر البيروقراطي ..

---

## Giriş

“Dış politika” kavramı, “dış politika” ifadesinden farklı olarak iç/dış ayrımının mümkün olmadığı ve tam da bu nedenle “dış politika” denen şeyin içeride işleyen iktidar ilişkilerine içkin bir strateji olduğu anlamına gelir.<sup>1</sup> Bu çalışmada Türkiye'nin 1990'lar ve 2000'li yıllardaki İsrail ile olan ilişkilerine odaklanarak bu örneklem üzerinden dış politika kavramının ampirik temellendirilmesine gidilecektir. Çalışmanın temel argümanı, 1990'larda Türkiye'nin İsrail ile olan ilişkileri büyük ölçüde iktidar ilişkilerinde askeri ve bürokratik elite ayrıcalıklı bir pozisyon veren bir işleve sahipken, 2000'li yıllarda İsrail ile girilen ilişkilerin sivil politik alanın iktidar ilişkilerini yeniden düzenlemesinde etkin bir rol üstlendiğidir.

Dış politikanın son dönemde Türk dış politikası çalışmalarında bir hayli yaygın olan inşacı (*constructivist*) teorinin ileri sürdüğü gibi verili bir kimliğin uzantısı değil, iktidar ilişkilerine içkin bir strateji olarak değerlendirilmesi gerektiği argümanından hareket eden bu çalışmada Türkiye-İsrail ilişkileri örneği üzerinden özellikle 1990'larda büyük ölçüde hükümetlerin kontrolünden çıkıp asker<sup>2</sup> ve bürokrasinin bir stratejisine dönüşen dış politika ile 2000'li yıllarla birlikte sivil/politik alanın bir stratejisine dönüşen dış politika arasında bir karşılaştırma yapılacaktır. Bu karşılaştırma yapılırken, her iki dönemdeki pratiklerin yanı sıra bu dönemlerde hâkim olan söylemlerin bu pratiklerle nasıl kol kola gittiği de gösterilmeye çalışılacaktır.

## 1990'larda Türkiye-İsrail İlişkileri

Baskın Oran'ın Türk dış politikası konusunda artık klasikleşmiş derlemesinde 1990'larda Türkiye'nin İsrail ile yoğun ilişkilerini açıklarken şu ifadeler kullanılmaktadır:

“İslamcı yükselişin karşısındaki gruplar, bölgede Türkiye ile benzeşen siyasi ve ekonomik yapıya sahip tek ülke olan İsrail'le ilişkilerin geliştirilmesinin, dış politikada yeni bir maceraya girilmesini önleyeceği görüşünü savunmaya başladılar... siyasi ve ekonomik olarak Türkiye'den daha alt düzeyde olan İslam ülkeleriyle yakınlaşma çabalarının, Türkiye'yi cumhuriyetin başından itibaren hedef seçilen Batılılaşma ve çağdaşlaşma hedefinden uzaklaşacağını savunan görüşler ağırlık” kazanmıştır.<sup>3</sup>

1 Bu kavrama ilişkin bir tartışma için bkz. Ali Balcı, “1990 Sonrası Türk Dış Politikası Üzerine Bazı Notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs Örneği”, Ertan Efegil ve Cüneyt Yeniğün (ed.), *Türk Dış Politikası Güncel Sorunları Üzerine Değerlendirmeler*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2010); Ali Balcı, “Dış Politika: Yeni Bir Kavramsallaştırma Bağlamında Egemenlik Mitinin Analizi”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt. 7, No. 8, (Kış 2010), (yayımlanacak).

2 Gencer Özcan, “Türk Dış Politikasında Oluşum Süreci ve Askeri Yapı”, Barry Rubin ve Kemal Kirişçi (ed.), *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002), ss. 19–20 ve 28.; İlhan Uzgel, “Türk Dış Politikasında ‘Sivilleşme’ ve Demokratikleşme Sorunları: Körfez Savaşı Örneği”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 53, No. 1–4, (Ocak-Aralık 1998), s. 318

3 Çağrı Erhan ve Ömer Kürkçüoğlu, “1990–2001: Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler”, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, 8. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 569

1990’larda Türkiye’nin İsrail ile ilişkilerini analiz eden Efraim Inbar da benzer bir argüman ileri sürerek, “Türkiye’nin modern Batı yanlısı bir devlet olan İsrail ile ilişkileri laik, Batıcı Türk seçkinleri tarafından Türk toplumunun kimliği üzerindeki *kendi mücadelesini* kısmen destekler gibi” durduğunu belirtmiştir.<sup>4</sup> Yine Gökhan Bacık’a göre, Türkiye’nin bu dönemde “İsrail ile yakınlaşmasının temel nedeni İsrail ile ilişkileri *ülkedeki laik sistemi korumaya yönelik bir politika* olarak gören ordu ve sivil bürokrasi” olmuştur.<sup>5</sup>

1990’lı yıllar boyunca ordu, “kuvvetli bir biçimde İsrail ile yakın ilişkileri savunmuş ve bu konuda güçlü bir lobi olarak faaliyet göstermişken”, dışişleri bakanlığı bürokrasisi de ciddi bir şekilde dış politikada etkin olduğunu bu süreçte “açığa” vurmuştur.<sup>6</sup> Bu tespit söz konusu dönemin büyük bir kısmı için doğru olsa da, Türkiye-İsrail ilişkileri bağlamında ordu ve bürokrasinin sivil politik alan karşısında en etkin olduğu tarihin Refahiyol dönemi olduğu söylenebilir. Bu dönemde Türk-İsrail yakınlaşmasını büyük ölçüde askeri yapı belirlemiş ve Refah Partisi’nin bütün direnmelerine rağmen söz konusu dönem iki ülke ilişkilerinde en iyi seviyeye ulaşıldığı dönem olmuştur.<sup>7</sup> Dönemin önemli dış politika yazarlarından biri olan Sami Kohen de bu durumu Refah Partisi’nin bazı adımlarına rağmen “pratikte Türkiye’nin özellikle dışişleri bürokrasisinin çabası sonucunda, *belirlenen çizgide*” gittiği şeklinde yorumlamıştır.<sup>8</sup>

1990’larda Türkiye-İsrail ilişkilerini önemli bir konuma taşıyan en önemli nedenlerin başında özelde asker ve bürokrasinin genelde laik Kemalist sınıfın Türk dış politikasının ve dolayısıyla da Türkiye’nin İslamlaştığı düşüncesinden hareketle bu süreci tersine çevirme çabası gelmektedir. Necmettin Erbakan’ın İran, Pakistan, Malezya, Endonezya ve Libya gibi ülkelere yönelik ziyaretleri Türkiye’de Kemalist laik kesimlerin dış politikanın “İslamlaştığı” korkularını tetiklemiş ve ordunun İsrail ile sürdürdüğü yoğun ilişkiler bazı yazarlar tarafından bu korkunun bertaraf edilmesi olarak değerlendirilmiştir.<sup>9</sup> Bu argümana göre, İsrail ile ilişkilerin kamuoyu önünde açık bir şekilde yürütülmesi Erbakan hükümetini bu ilişkileri inkar etmekten alıkoyduğu gibi, Erbakan özellikle askerler tarafından İsraili yetkililerle görüşmeye ve anlaşmaları imzalamaya

4 Efraim Inbar, “Türk-İsrail İlişkilerinde Stratejik Unsur”, Barry Rubin ve Kemal Kirişçi (ed.), *Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002), s. 192

5 Gökhan Bacık, “The Limits of an Alliance: Turkish-Israeli Relations”, *Arab Studies Quarterly*, Cilt. 23, No. 2, (Summer 2001), s. 52

6 Kemal Kirişçi, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikasının Geleceği”, Barry Rubin ve Kemal Kirişçi (ed.), *Günümüzde Türkiye’nin Dış Politikası*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002), s. 170

7 Gencer Özcan, “Türk Dış Politikasında Oluşum Süreci ve Askeri Yapı”, a.g.e., s. 53

8 Sami Kohen, “Dış Politika Temelde Değişmiyor, Ama...”, *Milliyet*, 27 Şubat 1997, s. 18

9 Dov Waxman, “Turkey and Israel: A new balance of power in the Middle East”, *The Washington Quarterly*, 22, 1, (Winter 1999), s. 31; Yücel Bozdağlıoğlu, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach*, (New York: Routledge, 2003), s. 157.

zorlanmıştır.<sup>10</sup> Böylelikle dış politikanın İslamlaşmasının de önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Fakat İsrail ile ilişkilerin normalleşmesi ve bir müttefik ilişkisine dönüşmesini İslamlaşma parametresi tek başına açıklayamaz. Erbakan hükümetinden önce de bu asker ve bürokrasinin Türk-İsrail ilişkilerinde etkin olduğu göz önüne alınırsa, söz konusu sürecin ardında işleyişte olan başka dinamiklerin de olduğu söylenebilir. Hakan Yavuz'un da işaret ettiği gibi 1989'da Avrupa Birliği'nin tam üyelik talebini reddetmesinden sonra İsrail ile ilişkiler Türkiye'nin Batı odaklılığının ve laik yapısının yeniden onaylanması anlamına gelecekti. Yine bir başka unsur da özellikle 1990'larda Türkiye'nin bölgeye fazlasıyla güvenlik odaklı bir bakış benimsemiş olmasıydı.<sup>11</sup> 1990'ların ilk yarısı Türkiye'de "iki buçuk savaş stratejisi" kavramıyla<sup>12</sup> özetlendiği üzere güvenlik algılamalarının en üst düzeyde olduğu dönem olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda henüz Refahiyol hükümeti kurulmadan önce İsrail ile 23 Şubat 1996'da imzalanan "Askeri İşbirliği ve Eğitim Antlaşması" İsrail'in Türkiye'ye İran, Irak ve Suriye sınırı boyunca güvenliğin sağlanması noktasında yardımını öngörmekteydi. Anlaşmanın ardından yapılan yorumlara göre "Ankara, yanına Ortadoğu'nun en güçlü devletini alarak Atina ve Şam'a karşı büyük bir koz" elde etmişti.<sup>13</sup> Buradan hareketle, İsrail ile ilişkilerin güvenlikleştirilen bir dış politikanın ürünü olduğu ve bu ilişkilerin büyük ölçüde askeri bürokrasinin dış politikadaki etkinliğini arttırdığı söylenebilir.

İki ülke arasındaki ilişki komşulara yönelik güvenlikleştirme siyasetinin bir ürünü olsa da, ilişkinin Kemalist-laik elitin 'Arap' Ortadoğu'dan uzak Batılı bir dış politika anlayışı üzerine oturması da önemlidir. İsrail ile ilişkilerin büyük ölçüde güvenlikleştirme ve İslam'a alternatif Batılı-laik bir müttefik üzerine inşa edildiğini dönemin yazarlarının söz konusu ilişkiyi temellendirme çabalarında da görmek mümkündür. Örneğin Yalçın Doğan'a göre, "Her iki ülke de 'Suriye'ye karşı ortak bir politikada' buluşuyor. Ayrıca, İsrail 'Türkiye'yi Ortadoğu'daki aşırı İslami akımlara karşı korumakta' kararlı olduğunu belirtiyor. Türkiye de, Müslüman ve laik bir ülke olarak, bölgede İsrail'in Arap dünyası karşısında yalnızlığını gideriyor."<sup>14</sup> Yine Yasemin Çongar İsrail'le girilen ittifakın kaynağını "Arap olmama ve demokratik-laik yönetimi benimseme ortak

10 Gil Dibner, "My Enemy's Enemy: Turkey, Israel, and the Middle Eastern Balance of Power", *Harvard International Review*, Cilt. 21, No. 1, (Kış 1998/1999), ss. 34-40.

11 M. Hakan Yavuz, "Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identity Debate", *Journal of Palestine Studies*, Cilt. 27, No. 1, (Güz, 1997), s. 27.

12 Şükrü Elekdağ, "İki Buçuk Savaş Stratejisi", *Milliyet*, 27 Kasım 1994, s. 19.

13 "İsrail'le Anlaşma Yeni Koz", *Milliyet*, 25 Şubat 1996, s. 1; Şükrü Elekdağ, "Türkiye: Ortadoğu'da Seyirciyken Oyuncu", *Milliyet*, 24 Haziran 1996, s. 21.

14 Yalçın Doğan, "Bombalar Arasında Gerçekleşen Rüya!...", *Milliyet*, 06 Mart 1996, s. 15.

paydasının verdiği başkalık duygusundan aldığını” savunurken işleyişte olan mantalitenin bir başka örneğini sergilemiştir.<sup>15</sup> Bu mantalite, anlaşmayı yapan ve daha sonra bu kapsamda İsrail’le ortak deniz tatbikatı yapılacağını açıklayan askeri yetkililer arasında da hakim olan bir şeydi. Dönemin Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir söz konusu tatbikatın neden yapılacağını “Türkiye ile İsrail, bölgedeki iki demokratik ülkedir. Bölgeye, demokrasilerin birlikte iş yapabileceğini göstermek zorundayız” argümanı üzerine temellendirmişti. Bu, aynı kapsamda bir başka üst düzey askeri yetkilinin yaptığı güvenlikleştirme ile birlikte düşünüldüğünde daha anlamlıdır. Bu yetkiliye göre, “Biz her yanda sorunla çevriliyiz. Sıcak bölgedeyiz. Bu kaos çemberinin dışına çıkarak, bölgede dostlar bulmamız bizim için kritik önemde. İsrail, mükemmel seçenek.”<sup>16</sup> Yine benzer bir şekilde Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı Şubat 1997’de İsrail’e yaptığı ziyaret sırasında *Haaretz* gazetesine verdiği mülakatta Türkiye’nin “laik ve demokratik yapısının değiştirilemez” olduğunu belirttiğinden sonra “İsrail’le Türkiye’nin bölgelerinde demokratik yegâne iki ülke olmasının” ilişkilerin gelişmesini kolaylaştırdığını belirtmiştir.<sup>17</sup>

1990’larda Türkiye’den üst düzeyde siyasi yetkililer İsrail’e ziyaretlerde bulunsalar da, İsrail ile yapılan önemli anlaşmaların ardında temelde askeri bürokrasinin olduğu söylenebilir. Çevik Bir’in Şubat 1996’da ve İsmail Hakkı Karadayı’nın Şubat 1997’de İsrail’e yaptıkları ziyaretler ve Ekim 1995’deki iki ülke hava kuvvetlerinin bir birlerinin topraklarını kullanma ve ortak eğitim yapma anlaşması<sup>18</sup>, Şubat 1996’daki Askeri İşbirliği ve Eğitim Anlaşması, Ağustos 1996’daki Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması iki ülke arasındaki ilişkilerde öne çıkan gelişmelerdir. Buradan hareketle Türkiye-İsrail ilişkilerinde askerin büyük ölçüde dominant olduğu ve dış politikada böylesine ayrıcalıklı pozisyonda bulunmasının da iktidar ilişkileri bağlamında bakıldığında 1990’lar boyunca orduyu sivil siyaset karşısında ayrıcalıklı bir pozisyona taşıdığı söylenebilir.

Bir taraftan askeri tehdit üzerinde yapılan bir güvenlikleştirme ile diğer taraftan radikal İslam’a referansla kimlik üzerinde yapılan bir başka güvenlikleştirme sayesinde ordu ayrıcalıklı bir pozisyona taşınırken, İsrail ile ilişkiler de söz konusu güvensizliklerin nasıl çözümleneceği noktasında bir referans noktasına

15 Yasemin Çongar, “Türkiye-İsrail: Periferi ve Trans-Atlantik”, *Milliyet*, 26 Şubat 1996, s. 16.; Kemalist elit için İsrail’in “modern, Batı’ya dönük, ortak bir Arap ötekine sahip olmak” gibi özellikleri nedeniyle tercih edildiğine ilişkin bir argüman için bkz. Philip Robins, “Turkish foreign policy since 2002: between a ‘post-Islamist’ government and a Kemalist state”, *International Affairs*, Cilt. 83, No. 1, (2007), s. 299.

16 Yasemin Çongar, “İsrail’le tatbikat planı”, *Milliyet*, 4 Haziran 1996, s. 18.

17 “İsrail’e Paşa Sözü”, *Milliyet*, 25 Şubat 1997, s. 18.

18 Efraim Inbar, *Türk-İsrail Stratejik Ortaklığı*, Çevirenler: Suna Ercan ve Özgür Erdemli, (Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2001), s. 27.

dönüştürülmüştür. İsrail ile kurulan ilişki üzerinden ordu hem güvenikleştirme argümanını sağlamlaştırmış hem de güvensizlik problemine yönelik çözümleri tekeline almıştır. Suriye, İran, Irak ve Yunanistan<sup>19</sup> tehdidi İsrail'le yapılan askeri anlaşmalarla çözümlenirken, radikal İslam tehdidine karşı da Batılı, laik ve demokratik bir ülke olan İsrail ile işbirliğine gidilerek bir blok oluşturulmuştur. Özellikle Refahyol hükümeti dönemine bakıldığında İsrail ile ilişkilerin içeride işleyen iktidar ilişkilerine içkin bir pratik olarak devreye sokulduğu daha net bir şekilde görülebilir. Refah Partisi karşısında devlet laikliğini korumak adına 28 Şubat'ın en önemli aktörü olan Çevik Bir'in İsrail'le yakınlaşmanın da en büyük mimarlarından olması bu anlamda bir tesadüf değildir.<sup>20</sup> Çevik Bir, daha sonra Martin Sherman ile birlikte kaleme aldığı bir makalede “ordunun Türkiye'nin İslam'a dönüşü karşısında sessiz kalmayacağını ve Türk İsrail askeri ilişkilerine zarar verilmesine müsaade etmeyeceğini Erbakan'a” açıkça gösterdiğini belirtecektir.<sup>21</sup>

Muhalefette olduğu dönemde İsrail'e yönelik eleştirel bir tavır takınan hatta mevcut anlaşmaları iptal edeceğini ifade eden Necmettin Erbakan'ın başbakan olduğu ilk günlerde Türkiye-İsrail ilişkilerinin sekteye uğrayacağı görüşü yaygın olsa da, İsraili yetkililerin “Türkiye'de askeri ve diplomatik çevrelerin yönlendirmesi”<sup>22</sup> ile bu ilişkinin devam edeceği beklentileri doğru çıkmıştır. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in “İsrail'le olan askeri anlaşmanın kesintisiz süreceğini, Refahyol'un bu anlaşmayı etkilemeyeceğini” belirtmesi Türkiye-İsrail ilişkilerinde sivil siyasetin nasıl devre dışı bırakıldığının açık bir göstergesi olmuştur.<sup>23</sup> Sivil siyasetin İsrail ile ilişkilerin belirlenmesinde devre dışı bırakılması “dış politika oluşturulmasında önde gelen bir rol oynayan Dışişleri Bakanlığı'nın yüksek düzeyli bürokratlarıyla Genelkurmay Başkanlığı'nın üst komuta kademesine”<sup>24</sup> ayrıcalıklı bir pozisyon sunmuştur. Dış politikada asker ve bürokrasinin etkinliğini kırmak isteyen Erbakan, İsrail'i İran ile savunma sanayinde yapılacak bir anlaşma yoluyla dengelemeye çalışsa da bunda başarılı olamamıştır.<sup>25</sup>

Necmettin Erbakan'ın başbakanlığı döneminde askeri ve bürokratik sınıfın İsrail ile ilişkileri belirlediği ve bu doğrultuda sivil siyaseti yönlendirdiği bir-

19 Özellikle Yunanistan ve Suriye'nin söz konusu askeri anlaşmaları meşrulaştırmak için kullanıldığına dair bir argüman için bkz. Amikam Nachmani, “A Triangular Relationship: Turkish Israeli Cooperation and its Implications for Greece”, *CEMOTI - Cahiers d'etudes sur la Mediterranee Orientale et le Monde Turco-Iranien*, No. 28, (Juin-December 1999).

20 Tuncay Kardaş, “Türkiye-İsrail İlişkilerinin ‘Analiz Düzeyi’ Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996–2006”, Kemal İnat ve Ali Balcı (ed.), *Ortaoğu Yılığ 2005*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2006), s. 345.

21 Çevik Bir ve Martin Sherman, “Formula for Stability: Turkey plus Israel”, *The Middle East Quarterly*, Cilt. IX, No. 4, (Fall 2002), s. 27.

22 Yasemin Çongar, “İsrail Refah'la Temas Peşinde”, *Milliyet*, 12 Ağustos 1996, s. 13.

23 “Şam'a Ağır Suçlama”, *Milliyet*, 23 Eylül 1996, s. 19.

24 Şükrü Elekdag, “Türkiye Nereye Gidiyor?”, *Milliyet*, 07 Ekim 1996, s. 21.

25 “İran, Hoca'yı Zora Soktu”, *Milliyet*, 12 Aralık 1996, s. 19.

çok olayda net bir şekilde görülebilir. Örneğin, Erbakan uzun süre imzalamayı reddetmesine rağmen Savunma Bakanlığı yetkililerinden aldığı brifing sonrası Ağustos 1996'da Savunma Sanayi İşbirliği Anlaşması'nı imzalamıştır.<sup>26</sup> Bu anlaşmanın bir başka özelliği de 24 Aralık 1995 genel seçimlerinin ardından Türkiye'de etkin bir sivil hükümetin olmadığı bir dönemde büyük ölçüde askerler tarafından hazırlanmış olmasıydı. Bu özelliğiyle anlaşma hükümetlerin etkin olmadığı, bütünüyle gizli olması nedeniyle de kamuoyunun ve sivil politik alanın dışarıda bırakıldığı bir sürecin ürünüydü.<sup>27</sup> Nitekim dönemin Milli Savunma Bakanı Oltan Sungurlu anlaşmayla ilgili olarak imzalanmasından 10 gün sonra 6 Nisan'da "Anlaşmanın gizlilik derecesini bilmiyorum... Zaten anlaşmanın içeriğinden de habersizim" demiştir.<sup>28</sup> Bu yönüyle anlaşma askere ayrıcalıklı bir pozisyon verirken ordunun içeride işleyişte olan iktidar ilişkilerinde dış politikayı bir strateji olarak kullanmasına da imkân sağlamıştır.

Yine Aralık 1996'da Erbakan Türk F-4 uçaklarının İsraili IAI firması tarafından 600 milyon dolara modernizasyonunu öngören anlaşmanın "Türkiye'nin aleyhinde olduğu görüşünde uzun süre ısrar" etse de, askerler tarafından "ikna" edilmiş ve anlaşmayı imzalamıştır.<sup>29</sup> 1997 yılına girildiğinde içeride asker ve sivil hükümet arasında gerilim arttıkça, dış politikada Türk ve İsraili askeri elitler arasındaki ilişkiler de doğru orantılı bir şekilde yoğunlaşmıştır.<sup>30</sup> İki ülke arasındaki ziyaretler yoğunlaşırken, Türk dış politikasının belirlenen çizgide tutulması noktasında asker ve bürokrasinin nasıl bir rol üstlendiğini gösteren bir başka gelişme de Nisan 1997'de Türkiye'yi ziyaret eden İsrail Dışişleri Bakanı David Levy ile görüşmeyi kabul etmeye son dakikaya kadar razı olmamasına rağmen Erbakan'ın görüşmek zorunda kalmasıdır.<sup>31</sup> Mayıs 1997'de ise Refah Partisi açık bir şekilde dış politika sürecinden dışlandığını dile getirmiş ve Türkiye-İsrail-ABD ortak askeri tatbikatı konusunda "ordunun hükümeti devre dışı bıraktığını" açıklamıştır.<sup>32</sup> Ordu ve bürokrasi çevresine göre İsrail'le ilişkiler bir "devlet" politikasıydı ve tam da bu nedenle hükümetin devre dışı bırakılmasında bir problem yoktu. Nitekim döneme hakim olan bu mantalite

26 Meliha Benli Altunışık, "Türkiye'nin İsrail Politikası", Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (ed.), *Türkiye'nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Yeni Dış Dinamikleri*, Çeviren: Hayri Güldü, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2002), s. 93; Erbakan'ın Türk ordusu ile "büyük bir çatışmayı" göze almamak için anlaşmayı imzaladığına dair bir argüman için bkz. Sabri Sayarı, "Turkey and the Middle East in the 1990s", *Journal of Palestine Studies*, Cilt. 26, No. 3, (Spring 1997), s. 52.

27 Philip Robins, "Turkish foreign policy under Erbakan", *Survival*, Cilt. 39, No. 2, (Yaz, 1997), s. 83.

28 Ali Bayramoğlu, *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s. 63.

29 "F-4'lere Hoca İmzası", *Milliyet*, 07 Aralık 1996; Neill Lochery, "Israel and Turkey: Deepening ties and strategic implications, 1995-98", *Israel Affairs*, Cilt. 5, No. 1, (Güz, 1998), s. 50.

30 Lochery, "Israel and Turkey...", a.g.e., ss. 50-51.

31 Utku Çakırözer, "Hoca, sonunda kabul etti", *Milliyet*, 08 Nisan 1997.

32 "Tatbikat Refah'ı Çatlattı", *Milliyet*, 8 Mayıs 1997, s. 19; "Hoca'nın tatbikat balonu", *Milliyet*, 15 Mayıs 1997, s. 19.



Orgeneral Çevik Bir'in İsrail gezisi sırasında dile getirdiği “hükümetler şapka gibidir, gelirler giderler. Kalıcı olan devlettir” ifadelerinde<sup>33</sup> açık bir şekilde görülebilir.

Özetlemek gerekirse, Refahiyol hükümeti döneminde Türkiye-İsrail ilişkileri asker ve sivil bürokrasinin kontrolünde olmuş ve söz konusu sınıf bu ilişkiler üzerinden özelde Erbakan'ın genelde sivil politik kesimin iktidar alanını önemli ölçüde daraltmıştır. Henri Barkey 21 Nisan 1997'de *Milliyet*'e verdiği bir röportajda İsrail ile ilişkilerin “askerlerle Refah arasında koz oluşturan konulardan biri olduğunu” söylerken dış politik bir olayın nasıl iç siyasi dengelerde kullanıldığını açık bir şekilde ortaya koyduğunu ifade etmişti. Ona göre, askerler, “Erbakan'ı kendi seçmeni önünde zor durumda bırakmak için İsrail'i” kullanırken, Refah Partisi de toplumsal tabanda “laik çevrenin meşruiyetini sarsmak için” askerle İsrail ile olan ilişkilerini kullanmaktaydı.<sup>34</sup> Barkey'in bu erken yorumu daha sonra döneme ilişkin yapılan çalışmalarda da tekrarlanmıştır. Örneğin Süha Bölükbaşı'na göre, dışişleri bürokrasisi ve silahlı kuvvetler “İsrail'le işbirliğini biraz da Erbakan'ı kamuoyu önünde zorlayarak, Erbakan'ın anti-İsrail söyleminin Türkiye'nin menfaatleriyle bağdaşmadığını, adeta ikrara mecbur bırakmaya çalışmış olabilirler.” Daha da önemlisi “İsrail'le ilişkileri geliştirme politikası birazda [bu] kurumların Erbakan'ı istifaya zorlayan politikalarının bir parçası olarak algılanabilir.”<sup>35</sup> Meliha Benli Altunışık ise ordunun İsrail ile ilişkileri Refah Partisi'nin iktidar olma konusunda sınırlılığını göstermek için kullandığını belirtmektedir.<sup>36</sup>

Erbakan hükümetinin gücünün zayıfladığı 28 Şubat kararlarının ardından bir süre daha İsrail ile ilişkilerin büyük ölçüde ordu üzerinden yürüdüğü söylenebilir. 24–28 Şubat 1997'de Genel Kurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı ve ardından 4–6 Mayıs'ta Çevik Bir İsrail'e ziyaret gerçekleştirirken, Ocak 1997'de İsrail Genelkurmay Başkanı Amnon Lipkin-Shahak, Aralık ayında da İsrail savunma bakanı Yitzhak Mordechai Türkiye'ye gelmiştir. Yine, 8 Ocak 1998'de Ortak Deniz tatbikatı yapılırken, Ocak ayı içinde 48 adet F–5 savaş uçağının modernizasyonu için 75 milyon dolarlık bir anlaşma imzalanmıştır. 3–7 Şubat 1998'de Kara Kuvvetleri Komutanı Hüseyin Kıvrıkoğlu, 28 Mayıs'ta da Çevik Bir ve Aralık ayında da Hava Kuvvetleri Komutanı İlhan Kılıç İsrail'e

33 Altunışık, “Türkiye'nin İsrail Politikası”, a.g.e., s. 93; Daha sonra Çevik Bir bu ifadeyi kullanmadığını belirtmiştir. Bkz. “Bir: Her Şey Görüldü”, *Milliyet*, 07 Mayıs 1997, s. 21.

34 Henri Barkey'in Yasemin Çongar ile yaptığı röportaj, “Ordunun Rolü Çözümüne Engel”, *Milliyet*, 21 Nisan 1997, s. 18; Bu stratejinin bir örneği için bkz. Yalçın Doğan, “RP'nin İsrail'le anlaşması!...”, *Milliyet*, 05 Şubat 1997, s. 15.

35 Süha Bölükbaşı, “Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa”, Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen (ed.), *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi, Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, (İstanbul: Liberte Yayınları, 2001), ss. 266–267.

36 Meliha Benli Altunışık, “The Turkish-Israeli rapprochement in the post-Cold War era”, *Middle Eastern Studies*, Cilt. 36, No. 2, (Nisan 2000), s. 183.

ziyaretler gerçekleştirmişti.<sup>37</sup> Elbette Türkiye-İsrail ilişkilerinin büyük ölçüde ordu tarafından belirlendiğini sadece bu ziyaretler göstermez, aynı zamanda dönemin medyası incelendiğinde de temel mantalitenin “askeri yetkililerin gözünde itibarını devam ettirdiği sürece İsrail ile ilişkilerin devam edeceği ve muhtemelen de gelişeceği” şeklinde olduğu görülebilir.<sup>38</sup>

## 2000’lerde Türkiye-İsrail İlişkileri

1990’ların sonuna gelindiğinde Dışişleri Bakanı olan İsmail Cem, bölge ülkelerine yönelik güvenlik merkezli bakışın yerine ikame edilecek bir yaklaşım ortaya atmış ve “bölge odaklı dış politika” yaklaşımı çerçevesinde bölge ülkeleriyle ilişkilerin düzeltilmesine odaklanmıştır.<sup>39</sup> İsmail Cem’in bu yaklaşımı, yani askerin terörist olarak tanımladığı<sup>40</sup> devletler olan İran ve Suriye ile ilişki kurma çabaları, orduyu rahatsız etmiş ve ordu bu yeni açılımların Türkiye’nin İsrail ile olan ilişkilerini bozabileceğini belirtmiştir.<sup>41</sup> Askerin dış politikadaki dominant pozisyonunu tersine çevirebilecek bu söylemsel değişimin etkin bir şekilde işleyebilmesi pratik düzlemde yaşanacak gelişmelere bağlıydı ve nitekim Türkiye 2000’li yıllara İsrail ile ilişkileri askerin iç politikaya içkin bir stratejisi olmaktan çıkaran gelişmelerle girmiştir.

İlk olarak 1990’ların sonunda Abdullah Öcalan’ın yakalanması ile PKK’nın etkisinin azalması, Suriye ile ilişkilerin düzelmesi, 1999 depremi ve Yunanistan’la ilişkilerin düzelmesi ve İran’da liberal kanadın temsilcisi olan Muhammed Hatemi’nin seçilmesiyle devrim ihracı söyleminin yumuşaması güvenlikleştirme siyasetini zayıflatmıştır. İkincisi, Refah Partisi’nin kapatılması ve 1999 seçimlerinde halefi olan partinin oy kaybı yaşaması iktidar ilişkilerinde bu partiyi etkin bir rakip olmaktan çıkarmıştır. Üçüncüsü 2000’lerin ilk yarısında yaşanan iki büyük ekonomik kriz de sivil siyaseti yeniden devreye sokarak asker ve sivil bürokrasinin arka plana çekilmesine neden olmuştur. Dördüncüsü, 1999 Helsinki zirvesi ile birlikte Avrupa Birliği ile ilişkilerin düzelmesi Avrupalılığın yansıtacak bir İsrail’e olan ihtiyacı azaltmıştır.<sup>42</sup> Son olarak da İkinci İntifada’nın

37 Bu yoğun ilişkilerin Suriye, İran, Irak ve PKK “tehditleri” üzerinden kurgulanan bir güvenlikleştirme yoluyla meşru bir zemine oturtulması için bkz. Şükrü Elekdağ, “İsrail’le İlişkiler”, *Milliyet*, 12 Ocak 1998, s. 17.

38 Anat Lewin, “Turkey and Israel: Reciprocal and Mutual Imagery in the Media, 1994–1999”, *Journal of International Affairs*, Cilt. 54, No. 1, (Güz, 2000), ss. 243–244.

39 Kemal Kirişçi, “Türkiye’nin Ortadoğu Politikasının Geleceği”, a.g.e., s. 172

40 Askerin İran ve Suriye algılaması için örneğin bkz. “Karadayı Tam Konuştu”, *Milliyet*, 17 Şubat 1995, s. 14.

41 Meliha Benli Altunışık, “Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East”, *New Perspectives on Turkey*, Cilt. 40, (Bahar 2009), s. 186.

42 Kardaş, “Türkiye-İsrail İlişkilerinin...”, a.g.e., s. 350; Gencer Özcan, “Facing its Waterloo in Diplomacy: Turkey’s Military in The Foreign Policy-Making Process”, *New Perspectives on Turkey*, Cilt. 40, (Bahar, 2009), ss. 85–86.

ardından yaşananlar İsrail'le sıcak ilişki söyleminin toplumsal meşruiyetini de imkânsız hale getirmiştir.<sup>43</sup>

İsrail ile ilişkiler konusunda en azından söylemsel düzlemde sivil alanı devreye sokan en önemli parametre kuşkusuz Eylül 2000'de başlayan İkinci İntifada olmuştur. İsrail'in İntifada'ya karşı kullandığı orantısız güç, güçlü bir Filistin sempatisine sahip toplumsal tabanın zorladığı sivil söylemleri beraberinde getirmiştir. Örneğin bu temelden hareketle askerini İsrail ile yakın ilişkisine erken ve güçlü bir eleştiri Cengiz Çandar'dan gelmiş, Çandar "Türkiye, tüm bölge halklarının öfkesine muhatap olmaya başlayan bir saldırgan 'askeri cihaz'ın, bir numaralı 'askeri ortağı' olma ayıbına da katlanamaz" ifadelerini kullanmıştır.<sup>44</sup> Politik düzlemde ise dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, bölgede çatışmaların yoğunlaştığı Ekim 2000 tarihinde İsrail kuvvetlerini "aşırı güç kullanmakla" suçlamış, "Filistinli kardeşlerimize karşı girişilen şiddet hareketlerinin" İslam dünyasını "derinden yaraladığını" belirtmiştir.<sup>45</sup> İntifada ve sonrasında yaşananların tetiklediği sivil alandaki bu söylemler İsrail'in güvenikleştirilmesini sağlamış ve bu ülkeyle kurulan yakın ilişkileri ciddi ölçüde sorunsallaştırmıştır. Bütün bunların pratikteki yansıması ise Türkiye'nin Washington'dan gelen baskıya rağmen 20 Ekim 2000'de Birleşmiş Milletler'in İsrail'i sivillere karşı aşırı şiddet kullandığı gerekçesiyle kınayan kararına lehte oy vermesi olmuştur.<sup>46</sup>

İkinci İntifada'nın sivil politik kesime söylem alanı açarken, askerini ittifak üzerinden yürüttüğü söylemin meşruluğunu büyük ölçüde sarsmasının bir başka örneği ise, Nisan 2002 tarihinde yaşananlar olmuştur. Söylemsel düzlemde İsrail'in işgal altındaki toprakları işgal ettiği bir sırada dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, Ariel Şaron yönetimini "Filistin halkına dünyanın gözü önünde soykırım" uygulamakla suçlamıştır.<sup>47</sup> Ecevit'in bu ifadeleri aynı tarihlerde İsrail'le yapılan anlaşmaların tartışmaya açılması ile birlikte düşünüldüğünde daha anlamlıdır.<sup>48</sup> 8 Mart 2002 tarihinde yapılan Savunma Sanayi İcra Komitesi toplantısında Ecevit'in "İsrail'in Filistin ile gerginlik yaşadığı bir dönemde İsrail'e böyle bir işin verilmesi konusundaki kaygısına rağmen... acil, yeni nesil tank gereksimi" paralelinde ihalenin İsrail'e verilmesi<sup>49</sup> askerini hala dış politik

43 Robins, "Turkish foreign policy since 2002...", a.g.e., s. 299.

44 Cengiz Çandar, "Türkiye'nin Ortadoğu Sorumluluğu", *Sabah*, 10 Ekim 2000.

45 "Sezer: 'Ortadoğu'da barış BM kararları uygulanırsa sağlanır'", *Hürriyet*, 25 Ekim 2000; "Türkiye'den İsrail'e ilk tavır", *Milliyet*, 26 Ekim 2000, s. 22.

46 "ABD'den Ağır Sitem", *Milliyet*, 27 Ekim 2000, s. 15.

47 "Ecevit: Soykırım Uygulanıyor", *Milliyet*, 5 Nisan 2002, s. 20; Kemal İnat, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005", Kemal İnat ve Ali Balcı (ed.), *Ortadoğu Yılı 2005*, Nobel Yayınları, 2006, s. 23.

48 "Sessiz İmza", *Milliyet*, 30 Mart 2002, s. 1; "Savunma Bakanı 'tank'ta topu attı!", *Milliyet*, 3 Nisan 2002, s. 18; "İsrail'e Trilyonluk Torpil", *Milliyet*, 26 Eylül 2002, s. 19; "Ecevit: Tank ihalesi iptal edilmez", *Hürriyet*, 02 Nisan 2002.

49 Güngör Uras, "Savunma İçin 'Zorunlu Harcamalar' Devam Ediyor", *Milliyet*, 27 Mart 2002, s. 7; İha-

tercihlerde etkin olduğunu gösterse de, olayın basına yansımaları ve daha sonrasında gelen eleştiriler askerinin manevra alanının ne kadar daraldığını göstermesi noktasında önemlidir. Dönemin Başbakan Yardımcısı Mesut Yılmaz, bu projenin imzalanmasını Filistin'in işgali "çözülene kadar askıya alınmanın yararlı olduğunu" belirtmiştir ve neden böylesi bir dönemde bu anlaşmanın imzalandığını sormuştur.<sup>50</sup> Anlaşmaya yönelik tepkiler politik alanla sınırlı kalmamış, basın da anlaşmayı şiddetli bir şekilde eleştirmiştir.<sup>51</sup>

İsrail'in Filistinlilere yönelik uyguladığı şiddet üzerinden bu şekilde güvenlikleştirilmesi 2000'li yıllar boyunca devam etmiş ve bu durum askere İsrail ile girecek ittifak ilişkisi noktasında meşru bir zemin bırakmamıştır. Yine 1990'lar da İsrail ile ilişkiler bağlamında etkin olarak devreye sokulan bölge ülkelerine yönelik güvenlikleştirme yeni dönemde etkinliğini yitirmiştir. AKP'nin (Adalet ve Kalkınma Partisi, AK Parti) iktidara gelmesi ile birlikte sıklıkla duyulmaya başlayan "komşularla sıfır problem" ve "çok boyutlu dış politika" gibi stratejiler İsmail Cem döneminde olduğu gibi komşu ülkelere yönelik güvenlikleştirme siyasetini sekteye uğratmıştır. AKP sadece güvenlikleştirmeyi tersine çevirme (*desecuritization*) yoluyla değil, yine kendinden önceki Ecevit hükümeti döneminde olduğu gibi Filistin meselesi üzerinden İsrail'i bir güvenlik meselesine dönüştürmüştür (güvenlikleştirmiştir). Örneğin Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Hamas lideri Ahmed Yasin'in öldürülmesinin ardından İsrail'i "devlet terörü" uygulamakla suçlaması<sup>52</sup> ve Mayıs 2004'te İsrail'in Gazze'deki askeri operasyonlarını "devlet destekli terörizm" olarak tanımlaması<sup>53</sup> bir taraftan temsil ettiği söylem alanını beslerken diğer taraftan da askerinin ya da bürokrasinin İsrail'le olası ilişkiler noktasında manevra alanını daraltmıştır. Sonuç olarak, ordu ve Kemalist laik kesim AKP'ye yönelik ciddi kuşkular taşımalarına rağmen 1990'lar da olduğu gibi İsrail ile ilişkileri bir strateji olarak devreye sokamamıştır.<sup>54</sup>

AKP özellikle iktidarının ilk (üç yılında) döneminde Filistinlilere yönelik şiddet eylemlerinin açtığı fırsat alanlarında İsrail'i söylem düzleminde güçlü bir şekil-

---

leyi meşru bir zemine oturtan bir yazı için bkz. Ertuğrul Özkök, "O soruyu 8 Mart'ta asker cevapladı", *Hürriyet*, 03 Nisan 2002.; İhalenin yapılmasına ilişkin süreci yakından bilen birinin daha sonraki itirafları için bkz. "Tank ihalesiyle İsrail'e tecrübe kazandırdık", *Yeni Şafak*, 18 Ocak 2009.

50 "Sessiz İmza Krizi", *Milliyet*, 02 Nisan 2002, s. 1; "Yılmaz: İsrail'le tank ihalesini erteleyelim", *Hürriyet*, 02 Nisan 2002.

51 Mehmet Ali Birand, "İsrail ile bu anlaşmayı imzalamak şart mıydı?", *Hürriyet*, 02 Nisan 2002; Hadi Uluengin, "Bizim İsrail Politikası", *Hürriyet*, 3 Nisan 2002.

52 Ali Balci, "Ortadoğu'da Denge Arayışı", *Radikal*, 7 Ocak 2005.

53 "Şaron Darbesi", *Milliyet*, 21 Mayıs 2004, s. 18.

54 Ordunun İsrail'e bakışında İsrail ve PKK arasında bazı bağlantıların basında yer alması ve bu ülkeye verilen modernizasyon projelerinde sorun çıkması da belirleyici olmuştur.

de eleştirse de, askeri anlaşmalardan geri adım atmak gibi pratik düzlemde ilişkileri olumsuz etkileyen bir adım atmaktan da kaçınmıştır. Bazı yazarlar bunun en önemli nedenlerinden biri olarak AKP'nin ordu ile yeni bir gerilim alanı yaratmaktan kaçınmasını göstermektedir.<sup>55</sup> Nitekim bu dönemde askeri elit İsrail ile iyi ilişkileri devam ettirmeye çalışmıştır. Örneğin Ekim 2003'te İbrahim Fırtına İsrail'e ani bir ziyarette gerçekleştirerek “iki ülke arasındaki askeri işbirliği konuları” ve “iki ülkenin gerçekleştirdiği ve gerçekleştireceği ortak tatbikatlar” üzerine görüş alışverişinde bulunmuştur.<sup>56</sup> Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ beraberindeki 45 kişilik bir heyetle Ocak 2004'te İsrail'e giderek “savunma sanayi alanındaki işbirliği” konularını görüşmüştür.<sup>57</sup> Aralık 2005'te Hava Kuvvetleri Komutanı Faruk Cömert İsrail'e beş kişilik bir heyetle 3 günlük bir ziyaret gerçekleştirmiş,<sup>58</sup> kısa bir süre sonra da Deniz Kuvvetleri Komutanı Yener Karahanoğlu İsrail'e bir başka ziyaret gerçekleştirmiştir. Aynı tarihlerde Türkiye'ye gelen İsrail Genelkurmay Başkanı Korgeneral Dan Halutz dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök ve Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer tarafından da kabul edilmiştir. Bu yoğun ziyaretlere rağmen, 2005 yılından sonra iki ülke arasında üst düzey askeri ziyaretler önemli ölçüde azalmış, bu tarihten itibaren Türkiye'den Genelkurmay Başkanı düzeyinde bir ziyaret olmazken, beş yılın ardından 2010 yılında ilk kez bir İsrail Genelkurmay Başkanı Türkiye'yi ziyaret etmiştir.<sup>59</sup> Bu görüşme trafiğinden hareketle Türkiye-İsrail ilişkilerinde askerin etkinliğinin 2000'lerin ilk yarısı için varlığı kabul edilse bile, söz konusu dönemin ikinci yarısından itibaren bu etkinliğin azaldığı söylenebilir. Bu durum askeri anlaşmalara ilişkin görüşmelerin bu dönemde büyük ölçüde sivil politik figürler tarafından gerçekleştirilmesi ile birlikte düşünüldüğünde daha anlamlıdır.<sup>60</sup>

2005 yılına kadar İsrail tarafının Filistin'e yönelik orantısız güç kullanımı Türkiye'de sivil politik alana söylem imkânı verirken, 2005 yılı itibariyle de İsrail ve Türkiye arasındaki pratik düzlemdeki ilişkiler de büyük ölçüde bu alanın kontrolüne geçmiştir. Sırasıyla Ocak 2005'te dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün ve Mayıs 2005'te de Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın İsrail ziyaretleri sivil politik alanın iki ülke arasındaki ilişkilere ağırlığını koymaya başladı-

55 Ofra Bengio, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*, (New York: Palgrave Macmillan, 2004), s. 172.

56 “Org.Fırtına kullandığı F-4 ile İsrail'e gitti, geldi”, *Hürriyet*, 31 Ekim 2003.

57 “İkinci Başkan'ın İsrail'e sürpriz ziyareti”, *Hürriyet*, 29 Ocak 2004.

58 “İsrail'den Türkiye'ye uydudan PKK istihbaratı”, *Hürriyet*, 23 Aralık 2005.

59 Dönemin Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt'ın Ekim 2007'de İsrail ziyareti planladığı açıklandı da bu daha sonra iptal edilmiştir. Bkz. “Büyükanıt'tan İsrail'e ziyaret”, *Yeni Şafak*, 13 Ekim 2007; “İsrail'e Gitmiyor”, *Hürriyet*, 25 Ekim 2007. İsrail tarafının ziyareti için bkz. “Beş yıl sonra ilk kez bir İsrail genelkurmay başkanı Türkiye'de”, *Hürriyet*, 14 Mart 2010.

60 Örneğin bkz. Şaban Kardaş, “Turkish Defense Minister Vecdi Gonul Visits Israel”, *Eurasia Daily Monitor*, Cilt. 5, No. 210, (Kasım 3, 2008) [http://www.jamestown.org].

ğını göstermektedir.<sup>61</sup> Bu ziyaretlerde dile getirilen Türkiye'nin İsrail ile Suriye ve Filistin arasında yaşanan problemlerde arabuluculuk görevi üstlenebileceği gibi öneriler İsrail'i 1990'lardaki stratejik ortak pozisyonundan çıkarmış ve Türkiye'nin gözünde diğer bölge ülkeleri ile eşit pozisyona taşımıştır. Diğer bir ifadeyle Gül ve Erdoğan'ın ziyaretleri sırasında İsrail ile kurulan ilişki askerinin iki ülke arasındaki ilişkilerde etkin olmasına imkân bırakmayan bir dil üzerinden gelişmiştir. Bu tarihten itibaren Aralık 2008'de İsrail'in Gazze'ye geniş çaplı bir operasyon düzenlemesine kadar geçen süreçte Türkiye İsrail ilişkilerine gerilim alanları dışında büyük ölçüde bu arabuluculuk önerileri hâkim olmuştur. Özellikle bu tarihlerde Türkiye'nin, İsrail ve Suriye arasında "kolaylaştırıcı" rolü oynamasıyla birlikte ilişkilerde "yeni bir boyuttan" bahsetmenin mümkün olduğu söylenebilir.<sup>62</sup>

Türkiye-İsrail ilişkileri konusunda sivil politik alanın etkinliğini gösteren en önemli gelişme Şubat 2006'da Hamas'ın Ankara ziyareti olmuştur. Ziyaretin özellikle ordu ve dışişleri bürokrasisinin mesafeli yaklaşımına rağmen gerçekleşmiş olması sivil politik alanın Türkiye-İsrail ilişkilerinde politika üretme noktasındaki etkinliğini göstermesi açısından önemlidir.<sup>63</sup> Ziyaretin tartışılmaya başlanmasından itibaren Dışişleri bürokrasisi "Hamas'ın ziyareti söz konusu değil" temelinde açıklamalarda bulunurken, ziyaretin gerçekleşmesinin ardından yapılan açıklamada da üst düzey bir yetkili "Bakanlığımızdan bir davet yok. Hamas başka kanallar üzerinden gelmiş olabilir" ifadesini kullanmıştır.<sup>64</sup> Dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt da konuya ilişkin daha sonra yaptığı açıklamada "Siyasi konularda konuşmak istemiyorum. Ancak Hamas bir terör örgütüdür" ifadelerini kullanırken yorum yapmaktan kaçınma sebebi olarak da "bir asker olarak çok konuştuğu" şeklinde eleştiri almasını göstermiştir.<sup>65</sup> Yine eski Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel "Henüz terör elbisesini çıkarmamış bir adamı buraya getiriyorsunuz"<sup>66</sup> diyerek hükümeti eleştirirken, dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer de 7 Haziran tarihinde İsrail'e yaptığı gezi sırasında "Hamas temsilcilerini devlet davet etmedi, Siyasi parti davet etti" ifadelerini kullanmıştır.<sup>67</sup> Sezer'in bu ifadeleri Tür-

61 İnat, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005", a.g.e., ss. 24–25 ve 28–29.

62 Özlem Tür, "Türkiye İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime?", *Ortadoğu Analiz*, Cilt.1, No. 4, (Nisan 2009), s. 27.

63 Bu ziyaret 1990'larda olduğu gibi Türk dış politikasının İslamlaşması olarak sunulmaya çalışılmış fakat bu çaba daha önce olduğu gibi söylem alanını domine etme imkanı bulmamıştır. Örneğin bkz. Soner Çağaptay, "Is Turkey Leaving the West?: An Islamist Foreign Policy Puts Ankara at Odds With Its Former Allies", *Foreign Affairs*, (Ekim 26, 2009) [<http://www.foreignaffairs.com>].

64 "Randevu yerine nasihat aldılar", *Hürriyet*, 17 Şubat 2006.

65 "Hamas terör örgütüdür", *Sabah*, 4 Mart 2006.

66 "Terör elbisesini çıkarmamış adamı getirdiler", *Hürriyet*, 18 Şubat 2006.

67 Önder Yılmaz, "Sezer'e Alkış", *Milliyet*, 8 Haziran 2006; Kemal İnat, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2006", Kemal İnat ve Muhittin Ataman (ed.), *Ortadoğu Yılığ* 2006, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2008), s. 51.

kiye-İsrail ilişkilerinin nasıl 2000'li yıllarda da içeride işleyen iktidar ilişkilerine için bir strateji olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

2000'li yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerini özelde asker genelde ise laik Kemalist elitin değil büyük ölçüde sivil politik alanın ve AKP'nin domine ettiğini söylemek mümkün. Fakat öte yandan Türkiye İsrail ilişkilerinde 1990'ların en önemli iki kalıntısı olan silah anlaşmaları ve ortak tatbikat anlaşmaları varlığını 2000'li yıllarda da devam ettirmiştir. Askerin İsrail ile yaptığı bu türden anlaşmalara sivil politik alandan eleştiriler gelmesine ve İsrail'in sorumluluklarını yerine getirmemesi nedeniyle bazı iptaller yaşanmasına rağmen süreci tersine çevirecek bir gelişme on yılın sonuna kadar gerçekleşmemiştir. Örneğin 2009'un başında Erdoğan'ın Davos Zirvesi'nde İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Perez'e yönelik sert çıkışının<sup>68</sup> ardından Türkiye-İsrail ilişkileri 2000'li yılların en gerilimli dönemine girse de ordu bu görüşte olmadığını belirtebilmiştir. Türkiye'nin İsrail ile ikili ilişkileri gözden geçirme konusunda TSK'nın tavrının ne olacağı konusundaki bir soruya ordu, "Türkiye'nin tüm ülkelerle ilgili yürütmekte olduğu ikili askeri ilişkilerde milli menfaatler doğrultusunda hareket etmek esastır" yanıtını vermişti.<sup>69</sup> Bu söylem düzleminde böyle olsa da daha sonraki gelişmeler pratik düzlemde ordunun sivil alanın çizgisine doğru kaydığını göstermiştir.

İlk olarak, Şubat 2009'da İsrail Kara Kuvvetleri Komutanı Avi Mizrahi'nin Davos'ta yaşananlara referansla "Erdoğan, aynaya baksın" şeklindeki sözlerine sivil politik alan bir notayla karşılık verirken, Genelkurmay da internet sitesinde yaptığı bir açıklamayla Mizrahi'nin sözlerini "talihsiz ve kabul edilemez" olarak nitelemiştir.<sup>70</sup> Ordunun İsrail ile ilişkiler noktasında sivil politik alanın tersine hareket etmediğini gösteren daha önemli gelişme ise Ekim 2009'da o tarihe kadar düzenli olarak yapılan Anadolu Kartalı Tatbikatı'ndan uluslararası katılımın iptal edilmesi yoluyla İsrail'in çıkarılması olmuştur. Farklı gerekçeler ileri sürülse de Erdoğan'ın yaptığı açıklama İsrail'in tatbikattan çıkarılmasında sivil politik alanın etkin olduğunu göstermiştir.<sup>71</sup> Erdoğan bu bağlamda "her siyasi iktidarın kendi ülkesindeki kamuoyunun yaklaşımlarını, halkının taleplerini göz önünde bulundurma mecburiyeti vardır. Bakın, mecburiyeti vardır

68 Erdoğan İsrail'in Filistin'e yönelik operasyonlarını kast ederek Perez'e "siz öldürmeyi çok iyi bilirsiniz. Plajlardaki çocukları nasıl öldürdüğünüz, nasıl vurduğunuz çok iyi biliyorum" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. "Geceye Damgasını vuran Sözler: One Minute, One Minute!..", *Milliyet*, 30 Ocak 2009.

69 "Genelkurmay'dan Davos açıklaması!", *Radikal*, 31 Ocak 2009.

70 "O sözler kabul edilemez", *Hürriyet*, 15 Şubat 2009.

71 Bu konuda ayrıntılı bir analiz için bkz. Şaban Kardaş, "Postponed Military Exercise Tests Turkish-Israeli Cooperation", *Eurasia Daily Monitor*, Cilt. 6, No. 189, (Ekim 15, 2009) [<http://www.jamestown.org/>].

diyorum. Ben halkımın taleplerini bir kenara koyamam; halkımın talebi bu istikamettedir” ifadelerini kullanmıştır.<sup>72</sup> Bu durum sivil alanın 1990’ların en önemli kalıntısı olan askeri tatbikatlar konusuna da pratik düzlemde müdahil olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Diğer bir ifadeyle, “İsrail’in tatbikat dışı bırakılması, ilişkilerin [askeri] boyutunun siyasi boyutundan ayrılamayacak duruma geldiğini göstermesi açısından önemlidir.”<sup>73</sup>

Bu olayla birlikte ordunun 1990’lardaki rolünü büyük ölçüde kaybettiği İsrail tarafından gelen eleştirilerde de görülebilir. Örneğin İsrail’in eski İstanbul Başkonsolosu Moti Amihai ordunun “Türkiye’de şimdiye kadar dengeleyici bir kurum” olduğunu belirttikten sonra bu kurumun “üst düzey görevlerinin, giderek artan bir biçimde dindar Müslümanlarla doldurulduğuna” işaret etmiştir.<sup>74</sup> Amihai’nin ikinci tespiti tartışmalı olsa da, daha önce sivil politik alan karşısında dengeleyici bir rol üstlenen ve tam da bu nedenle İsrail ile ilişkileri büyük ölçüde üstlenmiş olan ordunun bu rolünü tedrici olarak kaybettiği şeklindeki argümanı doğrudur. Nitekim konuya ilişkin kaleme aldığı bir köşe yazısında Lale Kemal, İsrail’in tatbikat dışında bırakılmasının ardında hükümetin olduğunu ve bunun da “Türkiye’de asker-sivil dengelerinin artan biçimde siyasi otorite lehine döndüğünün” bir göstergesi olarak alınması gerektiğini belirtmiştir.<sup>75</sup>

Anadolu Kartalı Tatbikatı’nın ertelenmesi bağlamında yaşanan tartışmalar dış politikanın nasıl içeride işleyen iktidar ilişkilerine içkin olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kemalist laik kesimin basındaki önemli temsilcilerinden biri olan Oktay Ekşi Suriye ile stratejik ortak olunmasına referansla söz konusu gelişmeyi “makas değiştirme” olarak nitelendirmiş,<sup>76</sup> Cüneyt Arcayürek de Erdoğan’ı “‘halka İsrail’in katılımını isteyip istemediğini ve halkın İsrail’in katılımına karşı çıkıp çıkmayacağını’ acaba ne zaman sordu?” şeklinde eleştirmiştir.<sup>77</sup> Kemalist laik kesimin İsrail ile yakın ilişkilerin yerine “İslamcı” İran ve Suriye ile ilişkilerin ikame edilmesinden, dolayısıyla “eksen kaymasından” rahatsız olduğu söylenebilir. Fakat bu rahatsızlık politika üretimine yansımamış ve asker bu temelde bir adım atmamıştır. Örneğin, Mart 2010’da Türkiye’yi ziyaret eden İsrail Genelkurmay Başkanı Gabi Aşkenazi askere yakın isimlerden biri olan Fikret Bila ile yaptığı görüşmede “TSK ile ilişkilerimiz her zaman

72 “Erdoğan: Türkiye birilerinin talimatıyla karar vermez”, *Radikal*, 15 Ekim 2009.

73 Özlem Tür, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Kriz: Davos ve Sonrası”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt. 1, No. 11, (Kasım 2009), s. 38; Benzer bir argüman için bkz. Ufuk Ulutaş, “Turkey-Israel: A Fluctuating Alliance”, *SETA Policy Brief*, Brief No: 42, (Ocak 2010), s. 8.

74 “Ordu giderek İslamlaşıyor”, *Hürriyet*, 16 Ekim 2009.

75 Lale İbrahim, “Türkiye’de güç dengesi siviller lehine değişirken...”, *Taraf*, 14 Ekim 2009.

76 Oktay Ekşi, “Makas değiştirme mi?”, *Hürriyet*, 14 Ekim 2009.

77 Cüneyt Arcayürek, “Madalyonun İki Yüzü”, *Cumhuriyet*, 17 Ekim 2009.



iyi olmuştur” ifadelerini<sup>78</sup> kullansa da, Türk ordusunun artık sivil hükümete rağmen bir İsrail politikası izleyebildiğini söylemek zor. Nitekim Nisan ayının son haftasında İsrail'in Ekim 2010'daki eğitime katılmak için başvuru yapmasına rağmen bir cevap alamaması<sup>79</sup> ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun “bölgede yeni gerilimlerin ortaya çıkması halinde, askeri tatbikatları yine iptal ederiz” şeklindeki açıklaması<sup>80</sup> İsrail ile ilişkilerde sivil politik alanın etkinliğini göstermektedir.

## Sonuç

Dış politikanın dışarıya yönelik değil temelde içerideki iktidar ilişkileri bağlamında devreye sokulan bir strateji olduğu argümanını İsrail örneği üzerinden tartışmayı amaçlayan bu çalışma, Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerini belirleyen temel dinamiğin içerideki siyasal, kültürel ve ekonomik düzlemde işleyen iktidar ilişkileri olduğunu savunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Soğuk Savaş sonrası dönemdeki Türkiye-İsrail ilişkileri dış politikanın devlet düzlemindeki iktidar ilişkilerini nasıl kurduğu, sağlamlaştırdığı, yeniden kurduğu, bozduğu ve değiştirdiği sorusundan bağımsız düşünülemez. Bu sorudan hareketle iki ülke arasındaki ilişkiler incelendiğinde ise 1990'larda ordu ve bürokrasinin iktidar ilişkilerini nasıl domine ettiği ve bu hakim pozisyonun 2000'li yıllarda nasıl sivil politik alan lehine değiştiği sorularına da bir cevap verilebilir.

.....

78 Fikret Bila, “İsrail Genelkurmay Başkanı'ndan sıcak mesajlar”, *Milliyet*, 16 Mart 2010.

79 “Tatbikatın hedefi düzenli ordu”, *Hürriyet*, 29 Nisan 2010.

80 “İsrail'e tatbikat uyarısı...”, *Bugün*, 3 Mayıs 2010.

## Kaynakça

- Altunışık, Meliha Benli, "The Turkish-Israeli rapprochement in the post-Cold War era", *Middle Eastern Studies*, Cilt. 36, No. 2, (Nisan 2000).
- \_\_\_\_\_, "Türkiye'nin İsrail Politikası", Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (ed.), *Türkiye'nin Yeni Dünyası: Türk Dış Politikasının Yeni Dış Dinamikleri*, Çeviren: Hayri Güldü, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2002).
- \_\_\_\_\_, "Worldviews and Turkish Foreign Policy in the Middle East", *New Perspectives on Turkey*, No. 40, (Bahar 2009).
- Bacık, Gökhan, "The Limits of an Alliance: Turkish-Israeli Relations", *Arab Studies Quarterly*, Cilt. 23, No. 2, (Yaz 2001).
- Balcı, Ali, "1990 Sonrası Türk Dış Politikası Üzerine Bazı Notlar: Avrupa Birliği ve Kıbrıs Örneği", Ertan Efeğil ve Cüneyt Yenigün (ed.), *Türk Dış Politikası Güncel Sorunları Üzerine Değerlendirmeler*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2010).
- \_\_\_\_\_, "Dış Politika: Yeni Bir Kavramsallaştırma Bağlamında Egemenlik Mitinin Analizi", *Uluslararası İlişkiler*, Cilt. 7, No. 28, (Kış 2010), (yayımlanacak).
- Bayramoğlu, Ali, *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).
- Bengio, Ofra, *The Turkish-Israeli Relationship: Changing Ties of Middle Eastern Outsiders*, (New York: Palgrave Macmillan, 2004).
- Bir, Çevik ve Martin Sherman, "Formula for Stability: Turkey plus Israel", *The Middle East Quarterly*, Cilt. IX, No. 4, (Güz 2002).
- Bozdağlıoğlu, Yücel, *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach*, (New York: Routledge, 2003).
- Bölükbaşı, Süha, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen (ed.), *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi, Kimlik, Demokrasi, Güvenlik*, (İstanbul: Liberte Yayınları, 2001).
- Çağaptay, Soner, "Is Turkey Leaving the West?: An Islamist Foreign Policy Puts Ankara at Odds With Its Former Allies", *Foreign Affairs*, (October 26, 2009), [<http://www.foreignaffairs.com>].
- Dibner, Gil, "My Enemy's Enemy: Turkey, Israel, and the Middle Eastern Balance of Power", *Harvard International Review*, Cilt. 21, No. 1, (Kış 1998/1999).

- Erhan, Çağrı ve Ömer Kürkçüoğlu, "1990-2001: Arap Olmayan Devletlerle İlişkiler", Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, 8. Baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).
- Inbar, Efraim, "Türk-İsrail İlişkilerinde Stratejik Unsur", Barry Rubin ve Kemal Kirişçi (ed.), *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002).
- \_\_\_\_\_, *Türk-İsrail Stratejik Ortaklığı, Çevirenler: Suna Ercan ve Özgür Erdemli*, (Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2001).
- İnat, Kemal, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005", Kemal İnat ve Ali Balcı (ed.), *Ortadoğu Yıllığı 2005*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2006).
- \_\_\_\_\_, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2006", Kemal İnat ve Muhittin Ataman (ed.), *Ortadoğu Yıllığı 2006*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2008).
- Kardaş, Şaban, "Postponed Military Exercise Tests Turkish-Israeli Cooperation", *Eurasia Daily Monitor*, Cilt. 6, No. 189, (Ekim 15, 2009) [<http://www.jamestown.org/>].
- \_\_\_\_\_, "Turkish Defense Minister Vecdi Gonul Visits Israel", *Eurasia Daily Monitor*, Cilt. 5, No. 210, (Kasım 3, 2008) [<http://www.jamestown.org/>].
- Kardaş, Tuncay, "Türkiye-İsrail İlişkilerinin 'Analiz Düzeyi' Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996-2006", Kemal İnat ve Ali Balcı (ed.), *Ortadoğu Yıllığı 2005*, (İstanbul: Nobel Yayınları, 2006).
- Kirişçi, Kemal, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği", Barry Rubin ve Kemal Kirişçi (ed.), *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002).
- Lewin, Anat, "Turkey and Israel: Reciprocal and Mutual Imagery in the Media, 1994-1999", *Journal of International Affairs*, Cilt. 54, No. 1, (Güz 2000).
- Lochery, Neill, "Israel and Turkey: Deepening ties and strategic implications, 1995-98", *Israel Affairs*, Cilt. 5, No. 1, (Güz 1998).
- Nachmani, Amikam, "A Triangular Relationship: Turkish Israeli Cooperation and its Implications for Greece", *CEMOTI - Cahiers d'etudes sur la Mediterranee Orientale el le Monde Turco-Iranien*, No. 28, (Juin-Decembre 1999).
- Özcan, Gencer, "Facing its Waterloo in Diplomacy: Turkey's Military in The Foreign Policy-Making Process", *New Perspectives on Turkey*, No. 40, (Bahar 2009).

- \_\_\_\_\_, “Türk Dış Politikasında Oluşum Süreci ve Askeri Yapı”, Barry Rubin ve Kemal Kirişçi (ed.), *Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2002).
- Robins, Philip, “Turkish foreign policy since 2002: between a ‘post-Islamist’ government and a Kemalist state”, *International Affairs*, Cilt. 83, No. 1, (2007).
- \_\_\_\_\_, “Turkish foreign policy under Erbakan”, *Survival*, Cilt 39, No. 2 , (Yaz 1997).
- Sayarı, Sabri, “Turkey and the Middle East in the 1990s”, *Journal of Palestine Studies*, Cilt. 26, No. 3, (Bahar 1997).
- Tür, Özlem, “Türkiye İsrail İlişkileri: Yakın İşbirliğinden Gerilime?”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt 1, No. 4, (Nisan 2009).
- \_\_\_\_\_, “Türkiye-İsrail İlişkilerinde Kriz: Davos ve Sonrası”, *Ortadoğu Analiz*, Cilt 1, No. 11, (Kasım 2009).
- Ulutaş, Ufuk, “Turkey-Israel: A Fluctuating Alliance”, *SETA Policy Brief*, Brief No: 42, (Ocak 2010).
- Uzgel, İlhan, “Türk Dış Politikasında ‘Sivilleşme’ ve Demokratikleşme Sorunları: Körfez Savaşı Örneği”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt. 53, No. 1-4, (Ocak-Aralık 1998).
- Waxman, Dov, “Turkey and Israel: A new balance of power in the Middle East”, *The Washington Quarterly*, Cilt. 22, No. 1, (Kış 1999).
- Yavuz, M. Hakan, “Turkish-Israeli Relations Through the Lens of the Turkish Identity Debate”, *Journal of Palestine Studies*, Cilt 27, No. 1, (Güz, 1997).

## Gazeteler

Sabah  
Milliyet  
Radikal  
Hürriyet  
Yeni Şafak  
Taraf  
Cumhuriyet  
Bugün